

گزارش سریع ۱۸

حکمرانی داده

جمهوری اسلامی ایران
مرکز ملی فضای مجازی

حکمرانی داده

گزارش سریع (۱۸)
اسفند ماه ۱۳۹۸

تهیه شده در: پژوهشگاه فضای مجازی - گروه مطالعات فرهنگی و اجتماعی
تهیه کننده: امیررضا باقرپور شیرازی

نشانی: تهران، میدان آرژانتین، خیابان بیهقی، نبش خیابان ۱۶ غربی، پلاک ۲۰، کدپستی ۱۵۱۵۶۷۴۳۱۱
شماره تماس: ۸۶۱۲۱۰۶۱ <http://www.majazi.ir>

حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به مرکز ملی فضای مجازی است و استفاده از مطالب آن صرفاً با ذکر مأخذ بلامانع است.

گزارش سریع که با عنوان Rapid Report شناخته می‌شود، نوعی گزارش کوتاه است که صرفاً برای اطلاع کلی از موضوع یا پدیده‌ای خاص در بازه زمانی محدود تهیه می‌شود. هدف عمده چنین گزارش‌هایی، ایجاد تصویری اجمالی برای آشنایی ابتدایی سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان در موضوعات مورد علاقه آنان است.

چکیده

در چند سال اخیر با وقوع انقلاب صنعتی چهارم^۱ و فراگیری سیستم‌های فیزیکی-سایبری^۲، داده^۳ به عنوان عنصری حیاتی و ارزشمند تلقی شده و تسلط بر آن به عنوان مؤلفه‌ای از قدرت محسوب می‌شود؛^۴ تا آنجا که در مباحث اخیر اقتصادی درباره مدل‌های پیشرو، از مدل‌های اقتصادی داده‌محور^۵ بحث می‌شود. به همین دلیل، بحث از مدیریت داده و جریان اطلاعات، جلوگیری از انباشت صرف داده و تبدیل آن‌ها به کالایی ارزشمند اهمیتی روزافزون یافته است؛ اهدافی که در ذیل برنامه‌های «حکمرانی داده»^۶ دنبال می‌شود. در این گزارش به طور مختصر، به تعاریف، اهداف، سطوح، ابعاد، مؤلفه‌ها، حوزه‌های تمرکز و چالش‌های حکمرانی داده اشاره شده است.

واژگان کلیدی

داده، کلان داده، حکمرانی داده، شرکت‌ها

¹ The Fourth Industrial Revolution

² Cyber-physical system

³ Data

⁴ <https://www.popsci.com/technology/article/2011-10/data-power/>

⁵ Data driven economy

⁶ Data Governance

فهرست مطالب

- ۱ حکمرانی داده چیست؟
- ۲ انگیزه‌ها و ضرورت به کارگیری برنامه‌های حکمرانی داده
- ۴ سطوح و ابعاد حکمرانی داده
- ۵ اهداف حکمرانی داده
- ۷ مؤلفه‌های حکمرانی داده
- ۱۰ حوزه‌های دانش و نواحی تمرکز در حکمرانی داده
- ۱۱ چالش‌های حکمرانی داده
- ۱۲ منابع

حکمرانی داده چیست؟

«حکمرانی داده» عبارتی است که در دو سطح کلان^۱ و خرد^۲ به کار می‌رود. در سطح کلان، این عبارت مفهومی سیاسی است که در حوزه روابط بین‌الملل و حکمرانی اینترنت به کار می‌رود. در واقع، این مفهوم در سطح کلان در بحث از حکمرانی داده‌های فرامرزی^۳ به کار می‌رود و در قالب مجموعه‌ای از هنجارها، اصول و قواعد حکمرانی انواع مختلف داده فهم می‌شود. حکمرانی داده در سطح کلان هم به دلایل اخلاقی (مثلاً حفظ حریم خصوصی) و هم به دلایل اقتصادی-امنیتی حایز اهمیت است. در سطح خرد (که عمده ادبیات در حول و حول این سطح از واژه طرح شده است)، حکمرانی داده مفهومی مدیریتی است که بخشی از مباحث مرتبط با حکمرانی شرکت‌ها پیرامون آن شکل گرفته است. در واقع، قلمرو حکمرانی داده در معنای خرد، به سطح یک شرکت (یک هلدینگ) محدود می‌شود. بر اساس تعریف مجمل، حکمرانی داده (در سطح خرد) ناظر به فعالیت‌های تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و نیز توزیع اختیارات در مسائل مرتبط با داده است.^۴ بر اساس تعریف مبسوط، حکمرانی داده‌ها، سیستمی متشکل از فرآیندهای تصمیم‌گیری و پاسخگویی با استفاده از فرآیندهای مرتبط با اطلاعات است که مشخص می‌کند چه کسی می‌تواند چه اقداماتی را با چه اطلاعاتی در چه زمانی، تحت چه شرایط و مقتضیاتی و با استفاده از چه روشی انجام دهد.^۵

¹ Macro

² Micro

³ Cross-border

⁴ www.datagovernance.com/wp-content/uploads/2014/11/dgi_framework.pdf

⁵ www.datagovernance.com/wp-content/uploads/2014/11/dgi_framework.pdf & https://en.wikipedia.org/wiki/Data_governance

به طور کلی حکمرانی داده یک برنامه دو وجهی است؛ از یک سو، این برنامه به مدیریت داده‌ها و شیوه نظارت و دسترسی به آن‌ها توجه دارد و از سوی دیگر با استفاده از تحلیل‌های داده‌محور، اطلاعاتی را به اتخاذ تصمیمات درست و مناسب جهت پیشبرد پروژه (یا اهداف کلان شرکت) ارائه می‌دهد. شایان ذکر است که اکثر نهادها و شرکت‌ها به نوعی برخی از رویه‌های حکمرانی داده را اعمال می‌کنند (مثلاً بخش حفاظت اطلاعات در نهادهای نظامی) حتی اگر برنامه‌ای به صورت رسمی با عنوان حکمرانی داده در آن‌ها پیگیری نشود؛ با این حال به کارگیری چارچوب حکمرانی داده می‌تواند به عنوان گامی تکاملی تلقی کرد که قواعد ضمنی را صورتی تصریحی می‌بخشد.

انگیزه‌ها و ضرورت به کارگیری برنامه‌های حکمرانی داده

درک اهمیت برنامه‌های حکمرانی داده دشوار نیست. در واقع درک اهمیت داده در عصر دیجیتال به خودی خود ما را به سمت درک ضرورت برنامه‌های حکمرانی داده جذب می‌کند. با پای نهادن به عصر دیجیتال و فراگیری سکوه‌های دیجیتال که روزانه حجم عظیمی از اطلاعات در آن‌ها تولید می‌شود، ضرورت مدیریت و سامان دادن به داده‌ها بیش از پیش حس می‌شود. مدیریت کارآمد داده‌ها کار مهمی است که نیازمند سازوکارهای کنترلی متمرکز است. حکمرانی داده مبنایی را برای تحقق این امر فراهم می‌آورد. در واقع، یکی از مسائلی که موجب اقبال به چارچوب‌های حکمرانی داده شده است، پیچیدگی مدیریت و بهره‌برداری از داده‌ها در محیط‌های کلان داده^۱ است.^۲ بنابر برخی از پیش‌بینی‌ها، انتظار می‌رود که در سال ۲۰۲۵، روزانه ۴۳۶

¹ Big data

² <https://bi-survey.com/data-governance>

اگزابایت داده تولید شود که معادل حجم ۲۱۲,۷۶۵,۹۵۷ دی‌وی‌دی در روز است!^۱ با استفاده از چارچوب‌های حکمرانی داده، می‌توان این داده‌ها را سامان داد و بخشی از آن‌ها را به امری ارزشمند تبدیل کرد و از بینش‌های حاصل از آن در تصمیم‌های راهبردی استفاده نمود. در واقع تشخیص اینکه کدام یک از انواع داده ذخیره و پردازش شوند، توسط شورای حکمرانی داده و با در نظر گرفتن مؤلفه‌های داده‌شناسی مشخص می‌شود و سپس با روش‌ها و فنون متناسب تحلیل داده آن‌ها به اطلاعات راهبردی تبدیل می‌شود. همچنین بحث افزایش «کیفیت داده» یکی دیگر از انگیزه‌های به کارگیری برنامه‌های حکمرانی داده است. بر اساس برخی گزارش‌ها، برنامه‌های حکمرانی داده در سال ۲۰۱۹ جزو پنج اولویت سازمان‌های جهانی بوده است. دلیل این امر تا حدی به اوج‌گیری فناوری‌هایی نظیر یادگیری ماشین^۲ و هوش مصنوعی^۳ بر می‌گردد، که در آن‌ها «کیفیت داده» از اهمیت خاصی برخوردار است؛ در واقع با بهره‌گیری از چارچوب حکمرانی داده، مجموعه‌ای بهتر و آموزش‌پذیرتر از داده‌ها در دسترس خواهد بود. علاوه بر دلایل فوق، فراگیری و تثبیت دیدگاه‌های داده‌محور برای پیش‌تیبانی از مدل‌های تجاری انگیزه دیگری برای فراگیری این چارچوب بوده است. همچنین انگیزه‌ها و محرک‌های اولیه برای استفاده و فراگیری حکمرانی داده پاسخ‌گویی به قوانین وضع شده در مورد داده توسط نهادهای نظارتی بوده است؛ به گونه‌ای که مانع از اعمال جریمه‌های احتمالی شود. بنابراین، می‌توان گفت که یکی از دلایل مهم موفقیت شرکت‌های مرتبط با مباحث کلان‌داده، استفاده از برنامه‌های حکمرانی داده است.

¹ <https://www.weforum.org/agenda/2019/04/how-much-data-is-generated-each-day-cf4bddf29f/>

² Machine learning

³ Artificial intelligence

سطوح و ابعاد حکمرانی داده

چارچوب حکمرانی داده سطوح و ابعاد گوناگون یک شرکت را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به طور کلی، می‌توان این تأثیرات را در سه سطح راهبردی، تاکتیکی و عملیاتی دسته‌بندی کرد: در سطح راهبردی، تصمیمات بلندمدت، چشم‌اندازها و مأموریت‌های کلان مشخص می‌شود. در سطح تاکتیکی، برنامه‌های میان‌مدت و رویه‌ها و فرایندها، و نظارت‌ها مد نظر قرار می‌گیرد. شرکت‌هایی که از حکمرانی داده استفاده می‌کنند، عموماً در سطح تاکتیکی موارد زیر را اعمال می‌کنند:^۱

- پاسخ‌گو دانستن کارمندان در قبال دارایی‌های داده‌ای
- محدودیت دسترسی به داده‌ها
- ذخیره امن داده‌ها
- ایجاد نسخه‌های پشتیبان از داده‌ها
- محافظت از داده در برابر سرقت (توسط سارقان داخلی یا خارجی)
- پایش مستمر جریان داده

در سطح عملیاتی نیز امور فنی متناسب برای تحقق برنامه‌های راهبردی و تاکتیکی اجرا می‌شود. علاوه بر تقسیم‌بندی فوق، می‌توان جنبه‌های فنی، تجاری و سازمانی حکمرانی داده را نیز تفکیک نمود. در این تقسیم‌بندی جنبه سازمانی متکفل پاسخ به پرسش‌های «چه کسی؟» و «کجا؟» است. جنبه تجاری «چرایی» یک تصمیم را نشان می‌دهد و بعد فنی ناظر به مسائل چگونگی است. بنابراین، می‌توان گفت، حکمرانی داده یک سیستم اجتماعی-تکنیکی است و افراد، فرایندها، قواعد، دانش‌ها، روش‌های تحلیلی، فنون و فناوری‌های اطلاعاتی را در بر می‌گیرد که برای مدیریت داده‌ها به مثابه یک سرمایه سازمان و تبدیل آن‌ها به اطلاعات لازم است. از چارچوب حکمرانی داده می‌توان در سطوح مختلف یک شرکت نیز استفاده کرد:^۲

¹ <https://blog.capterra.com/what-is-data-governance/>

² <https://profisee.com/data-governance-what-why-how-who>

- **مدیریت:** مدیران ارشد با استفاده از حکمرانی داده می‌توانند از دارایی‌هایی داده‌ای شرکت و ارزش و تأثیر آن‌ها در فرصت‌های تجاری مطلع شوند. شایان ذکر است که حکمرانی داده معطوف به «چگونگی» تصمیم‌گیری بر اساس داده‌هاست. در واقع در حکمرانی داده ساختاری را ترسیم می‌کند که مدیریت و تصمیم‌گیری در آن محقق می‌شود. این چارچوب، به هیچ روی جایگزین مدیریت نیست، اما نیازهای اطلاعاتی مدیران برای تصمیم‌گیری‌ها را برطرف می‌کند.
- **مالی:** با استفاده از حکمرانی داده می‌توان به گزارش‌های مالی منسجم و دقیق دست یافت.
- **فروش و بازاریابی:** در حوزه فروش، حکمرانی داده الگوهایی از ترجیحات و رفتارهای مشتریان را نمایان خواهد که به نوبه خود شیوه‌های عرضه محصول را دگرگون می‌کند.
- **حقوقی:** حکمرانی داده مانع از تحمیل هزینه‌های ناشی از مقررات و جریمه‌های تنظیمی بر شرکت خواهد شد.

اهداف حکمرانی داده

هدف اصلی حکمرانی داده جلوگیری از انبار فله‌ای داده در قسمت‌های مختلف یک سازمان، تبدیل آن‌ها اطلاعات و بهره بردن از آن‌ها در سطوح مختلف تصمیم‌گیری است. در واقع حکمرانی داده به دنبال استفاده از ارزش‌های بالقوه موجود در داده‌ها در راستای تحقق اهداف راهبردی است. به عبارت دیگر، حکمرانی داده، داده‌های سازمانی را به مثابه دارایی تلقی کرده و می‌کوشد با بهره‌گیری از مجموعه‌ای از اصول، راهبردها، رویه‌ها و فنون به بهترین شکل آن‌ها را مدیریت کرده و از آن‌ها استفاده کند. حکمرانی داده ظرفیت‌های فناوری اطلاعات را به عرصه تصمیم‌گیری‌های تجاری می‌آورد و تفکر داده‌محور را در آن برجسته می‌کند. در راستای تحقق چنین تفکری، ارتقای کیفیت داده‌های سازمانی ضروری است. از این روی، حکمرانی داده معطوف

به قابلیت‌هایی است که کیفیت داده^۱ سازمان را افزایش می‌دهد که با شاخص‌هایی نظیر دسترس‌پذیری،^۲ کاربردپذیری،^۳ انسجام،^۴ یکپارچگی،^۵ مرتبط‌بودن، دقت و امنیت^۶ داده سنجیده می‌شود.^۷ همچنین با استفاده از جنبه‌های فنی حکمرانی داده که از روش‌ها و فنون تحلیل کلان‌داده بهره می‌برد، می‌توان حوزه‌های تجاری جدید و نوآورانه‌ای را گشود. به طور کلی با استفاده از حکمرانی داده خرده اهداف زیر محقق می‌شود:^۸

- افزایش انسجام و اطمینان در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری
- شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های مرتبط با داده
- افزایش وثوق و تثبیت پاسخ‌گویی در قبال تصمیمات
- افزایش ارزش داده‌های سازمانی
- کاهش خطر جریمه‌های تنظیمی (با توجه به وضع قوانین مرتبط با داده‌ها)
- کاهش هزینه‌های مرتبط با مدیریت داده
- افزایش امنیت داده و کمک به تعریف و تایید استلزامات مربوط به سیاست‌های توزیع داده^۹
- تثبیت مالکیت داده و مسئولیت‌های مرتبط با آن
- پیشینه ساختن درآمدهای بالقوه از داده‌ها و پردازش آن‌ها
- کاهش یا حذف دوباره‌کاری‌ها

¹ Data quality

² Availability

³ Usability

⁴ Consistency

⁵ Integrity

⁶ Security

⁷ <https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1110&context=acis2007>

⁸ <https://www.dataversity.net/what-is-data-governance/>

⁹ Data distribution

- کاهش اصطکاک‌های سازمانی
- افزایش نظارت بر کارمندان
- افزایش کارایی کارمندان

بنابر توضیحات فوق می‌توان گفت که حکمرانی داده موضوعی در کنترل کیفیت است معطوف به ارزیابی، مدیریت، استفاده، بهبود، نظارت، نگهداری و محافظت اطلاعات سازمانی و افراد مرتبط با آن.

مؤلفه‌های حکمرانی داده

با ابتناء بر ادبیات موجود، به نظر می‌رسد حکمرانی داده دارای ده مؤلفه است:^۱

۱. **مأموریت و چشم‌انداز:** حکمرانی داده در بالاترین سطح دارای مأموریتی سه بخشی است:

- تعریف و هم‌راستاسازی قواعد به صورت کنشگرانه
- فراهم کردن خدمات مستمر و سراسری برای همه ذینفعان داده
- ارائه عکس‌العمل صحیح و حل و فصل معضلات ناشی از عدم تبعیت از قواعد

۲. **اهداف، سنجه‌های حکمرانی، معیارهای سنجش موفقیت، استراتژی‌های**

جذب سرمایه: اهداف حکمرانی داده‌ها باید مشخص، قابل سنجش، قابل دستیابی، مرتبط و به موقع باشند، شامل:

- افزایش درآمد و ارزش، مدیریت هزینه‌ها و پیچیدگی‌ها، تضمین بقای سازمان، تبعیت از قواعد
- کمک به معماری داده‌ها، کیفیت داده‌ها، امنیت و حفاظت از داده‌ها و شبه‌داده‌ها، توسعه برنامه‌ها

¹ <https://jarfaa.ir/wp-content/uploads/2019/07/06.jpg>

- تأمین بودجه دفتر حکمرانی داده، جذب سرمایه و تدارک زمان برای تحلیل‌گران
- ۳. **قواعد و تعریف داده‌ها:** خط‌مشی‌های داده‌ای، استانداردها، الزامات انطباق، قواعد کسب و کار و تعاریف داده‌ای معین می‌شوند
- ایجاد قواعد و تعاریف جدید، جمع‌آوری قواعد و تعاریف موجود
- مواجهه و رفع شکاف‌ها و هم‌پوشانی‌ها
- همراستا کردن و اولویت‌بندی قواعد و تعاریف متضاد، تدوین یا رسمی‌سازی قواعد
- ۴. **حقوق تصمیم‌گیری:** مسئولیت برنامه حکمرانی داده این است که مجموعه حقوق تصمیم‌گیری را تعیین، مستند و ذخیره نماید. پیش از ایجاد هر قاعده یا اتخاذ تصمیمی مرتبط با داده‌ها، تصمیم مقدمی باید تحت بررسی قرار گیرد:
 - چه کسی قادر است که تصمیم بگیرد؟
 - چه موقع و در استفاده از کدام فرایند می‌تواند این تصمیم را اتخاذ نماید؟
- ۵. **پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری:** حکمرانی داده‌ها مراجع پاسخگویی را تعیین می‌کند که باید مسئولیت هر بخش از فرایندهای مدیریت داده را بپذیرند. مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی مخصوصاً برای برنامه‌های که بر روی انطباق با قوانین و استانداردها متمرکز شده‌اند، کاربرد دارد.
- ۶. **مکانیزهای کنترلی:** مکانیزم‌های کنترلی به استراتژی‌های مدیریت ریسک سازمان در مقابله با ریسک کمک می‌کنند:
 - توصیه مکانیزم‌های کنترلی مرتبط با داده‌ها در مراحل مختلف (شبکه، سیستم‌عامل، پایگاه داده‌ها، برنامه‌ها، فرایندهای کاربری)
 - پیشنهاد روش‌هایی برای اصلاح و بهبود اقدامات کنترلی موجود (مدیریت تغییر، خط‌مشی‌ها و ...)
- ۷. **ذی‌نفعان داده‌ای:** ذی‌نفعان داده‌ای در سه دسته تولیدکننده داده‌ها، مصرف‌کننده داده‌ها و وضع‌کننده قواعد و الزامات داده‌ای نیازمند توجه هستند. توجه به ذی‌نفعان در سه سطح قابل انجام است:

- دخیل بودن در بخشی از تصمیمات داده‌ای
 - مشورت خواستن از آن‌ها پیش از انجام تصمیمات
 - اطلاع داشتن از تصمیمات
۸. دفتر حکمرانی داده‌ها: تسهیل و پشتیبانی فعالیت‌های مختلف حوزه حکمرانی داده‌ها شامل:
- جمع‌آوری سنجه‌ها و معیارهای موفقیت و گزارش به ذی‌نفعان
 - مراقبت مستمر از نیازهای ذی‌نفعان به شکل ارتباطات، دسترسی به اطلاعات و حفظ رکوردها
 - آموزش مفاهیم و اهمیت حکمرانی داده‌ها
۹. نظارت بر داده‌ها: ناظر داده‌ای به عنوان واسطی بین بخش فناوری اطلاعات و سمن کسب و کار عمل می‌کند:
- درک قواعد داده‌ای و اعمال آنها، نگهداری تعاریف و فرمت‌های داده‌ای توافق‌شده
 - شناسایی معضلات مرتبط با کیفیت داده‌ها
 - تضمین تبعیت کاربران کسب و کار از قواعد و استانداردهای مشخص شده
۱۰. فرآیندهای کنشگر، واکنشی و مستمر حکمرانی داده‌ها: مؤسسه حکمرانی داده‌ها روال‌های رسمی، مستند و قابل تکرار را برای موارد زیر توصیه می‌کند:
- تدوین حقوق تصمیم‌گیری، پاسخ‌گویی‌ها و اجرای نظارت بر داده‌ها
 - مدیریت تغییرات، حل و فصل مشکلات، تعیین نیازمندی‌های کیفیت داده‌ها
 - توجه به ذی‌نفعان، ارتباطات، سنجش و گزارش ارزش

حوزه‌های دانش و نواحی تمرکز در حکمرانی داده

حوزه دانش‌هایی که مسائل چارچوب حکمرانی داده به آن‌ها می‌پردازد، متنوع‌اند. در شکل زیر، به طور کلی، مهم‌ترین مباحث این به تصویر در آمده است:^۱

علاوه بر این، از ناحیه‌های تمرکز حکمرانی داده می‌توان به همراهی راهبردی، مدیریت راهبردی و بهینه‌سازی منابع، اندازه‌گیری عملکرد بر اساس متریک‌های راهبردی، مدیریت ریسک و مدیریت انطباق با مقررات اشاره کرد.

^۱ <https://www.dama.org/sites/default/files/download/DAMA-DMBOK2-Framework-V2-20140317-FINAL.pdf>

چالش‌های حکمرانی داده

اگرچه اهمیت برنامه‌های حکمرانی داده آشکار است؛ با این حال، بسیاری از شرکت‌ها از به‌کارگیری چنین برنامه‌هایی هراس دارند. از دلایل این هراس می‌توان به پیچیدگی برنامه، امکان تغییرات ساختاری در شرکت و عدم انعطاف‌پذیری شرکت در برابر تغییرات، فقدان فرهنگ شرکتی گشوده، فقدان روحیهٔ تعامل‌پذیری در بین ارکان مختلف شرکت، کمبود بودجه و فقر فنی و دانشی در حوزهٔ تحلیل کلان‌داده‌ها یاد کرد.^۱

^۱ <https://bi-survey.com/data-governance>

منابع

- [1] <https://www.dama.org/sites/default/files/download/DAMA-DMBOK2-Framework-V2-20140317-FINAL.pdf>
- [2] <https://bi-survey.com/data-governance>
- [3] <https://jarfaa.ir/wp-content/uploads/2019/07/06.jpg>
- [4] <https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1110&context=acis2007>
- [5] <https://www.dataversity.net/what-is-data-governance/>
- [6] <https://www.popsci.com/technology/article/2011-10/data-power/>
- [7] www.datagovernance.com/wp-content/uploads/2014/11/dgi_framework.pdf
- [8] https://en.wikipedia.org/wiki/Data_governance
- [9] <https://blog.capterra.com/what-is-data-governance/>
- [10] <https://www.weforum.org/agenda/2019/04/how-much-data-is-generated-each-day-cf4bddf29f/>

حکمرانی داده

حوزه فضای مجازی به اندازه انقلاب اسلامی اهمیت دارد. این فضا مثل یک رودخانه پر از آب و خروشان است که می آید و دائماً هم بر آب آن افزوده و خروشان تر می شود. اگر ما بر این رودخانه تدبیر کنیم و برنامه داشته باشیم، زه کشی کنیم و هدایت کنیم، این رودخانه را تا به سد بریزد، می شود فرصت. اگر رهایش کنیم و برنامه ای برای آن نداشته باشیم می شود یک تهدید.

محمد
۱۳۹۱/۷/۲

